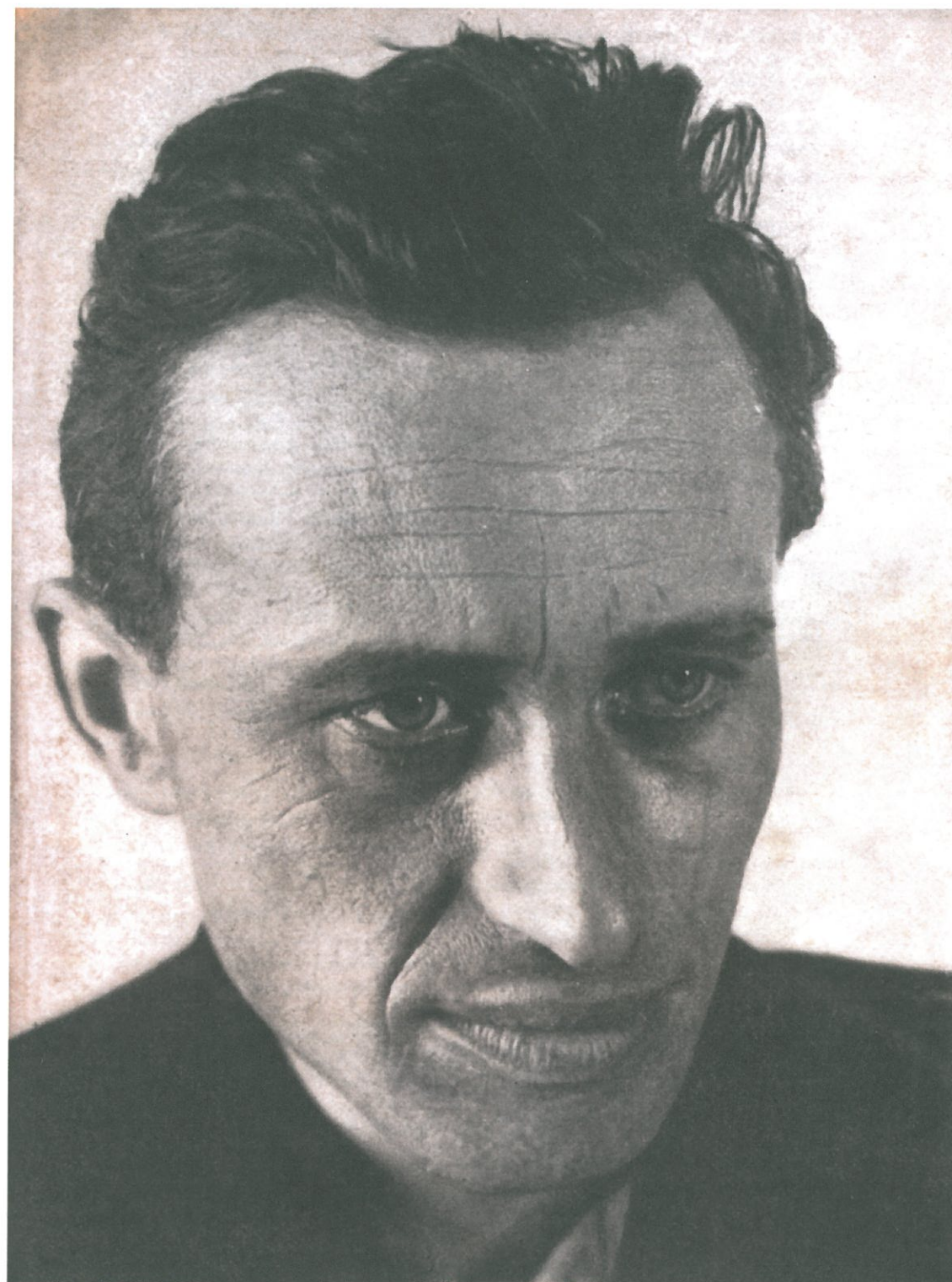

BIJDRAGE

Van antistalinist tot loyale partijcommunist

De politieke salto mortale van de Nederlandse schrijver Jef Last

BART
VAN DER STEEN
PhD Researcher,
European University
Institute, Firenze

In de jaren 1930 bereikte het stalinisme binnen de westerse communistische beweging een hoogtepunt. Dat stalinisme kenmerkte zich door een strenge partijdiscipline, waarbij er geen ruimte was voor afwijkende meningen; het moreel kapotmaken van dissidenten, door aan te tonen dat ex-partijleden nooit hadden gedeugd; en een kritiekloze waardering van de Russische binnenlandse en buitenlandse politiek. Als reactie op die ontwikkelingen ontstonden er in vrijwel alle westerse landen oppositiebewegingen, waarvan de trotskistische beweging het hardnekkigst was.¹ Partijen zoals de Revolutionair-Socialistische Partij in Nederland werden vooral bevolkt door oppositionele communisten. Bij de overstap naar die partijen was er in zekere zin sprake van eenrichtingsverkeer. Het gebeurde zelden dat er mensen van de oppositionele partijen overstapten naar de communistische partij. In Nederland was de schrijver Jef Last een van de weinigen die dat wel deed. Dit artikel verklaart hoe Last hiertoe kwam.

De kleine leider met den Napoleonslok

De Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) was een antistalinistische afsplitsing van de Communistische Partij Holland (CPH) en stond onder leiding van de charismatische revolutionair Henk Sneevliet. Die was vooral bekend vanwege zijn belangrijke rol als revolutionair in Nederlands-Indië en China. In januari 1930 trad de linkse schrijver Jef Last (1898-1972) toe tot de RSP. Hij was toen al een

◀ Jef Last, jaren 1930. (Amsab-ISG, Gent)

bekend socialistisch schrijver en dichter en een populair spreker binnen de socialistische beweging. Zijn verzen en verhalen werden goed ontvangen en hij had in verschillende sociaaldemocratische tijdschriften gepubliceerd. Zijn werk voor de sociaaldemocratische filmdienst, waarvoor hij met een grote bestelauto door het hele land reisde om overal socialistische films te vertonen en van uitleg te voorzien, had hem grote faam bezorgd.

Binnen de revolutionair-socialistische beweging steeg zijn ster snel. Last werd lid van het partijbestuur en van het afdelingsbestuur van Amsterdam, en voorzitter van de Revolutionaire Jeugdbond (RJB) en van de Vereniging Voor Volksontwikkeling (VVVO). Hij reisde stad en land af om voor de partij te spreken. Zo werd hij een van de belangrijkste propagandisten van de RSP. Maar anderhalf jaar na zijn inschrijving kwam het tot letterlijk slaande ruzie tussen Last en Sneevliet. Last verliet de RSP en werd lid van de communistische partij. Van Sneevliet en de RSP moest hij niets meer hebben. Sneevliet maakte hij uit voor 'de kleine leider met den Napoleonslok', de RSP was een 'politieke vuilnisbak'.² Dat iemand van een antistalinistische partij overstapte naar de CPH was opmerkelijk. De RSP benadrukte op elke mogelijke gelegenheid de terreur en het wanbeheer waarmee Stalins heerschappij gepaard ging, de communistische partij daarentegen prees Stalin de hemel in. Historicus Jan Willem Stutje noemde Lasts overstap dan ook een 'politieke salto mortale die maar moeilijk te bevatten is'.³

Hoe is die overstap dan te verklaren? De ware toedracht van de breuk tussen Sneevliet en Last, en diens daaropvolgende toetreding tot de CPH, is altijd onduidelijk gebleven. De bestaande literatuur baseerde zich vooral op Lasts memoires en zijn uitlatingen in het communistische dagblad *De Tribune*. Daarin weet hij de breuk aan de politieke onstandvastigheid van Sneevliet – hij zou meerdere malen van standpunt gewisseld hebben wanneer hem dat beter uitkwam – en zijn manipulatieve persoonlijkheid. Last onderwierp zich aan het communistische discours, waarbij voormalige kameraden volledig afgefallen moesten worden. Aan de hand van stukken in het archief van de RSP zullen we bekijken of we dit beeld kunnen aanvullen met nieuwe feiten en inzichten.

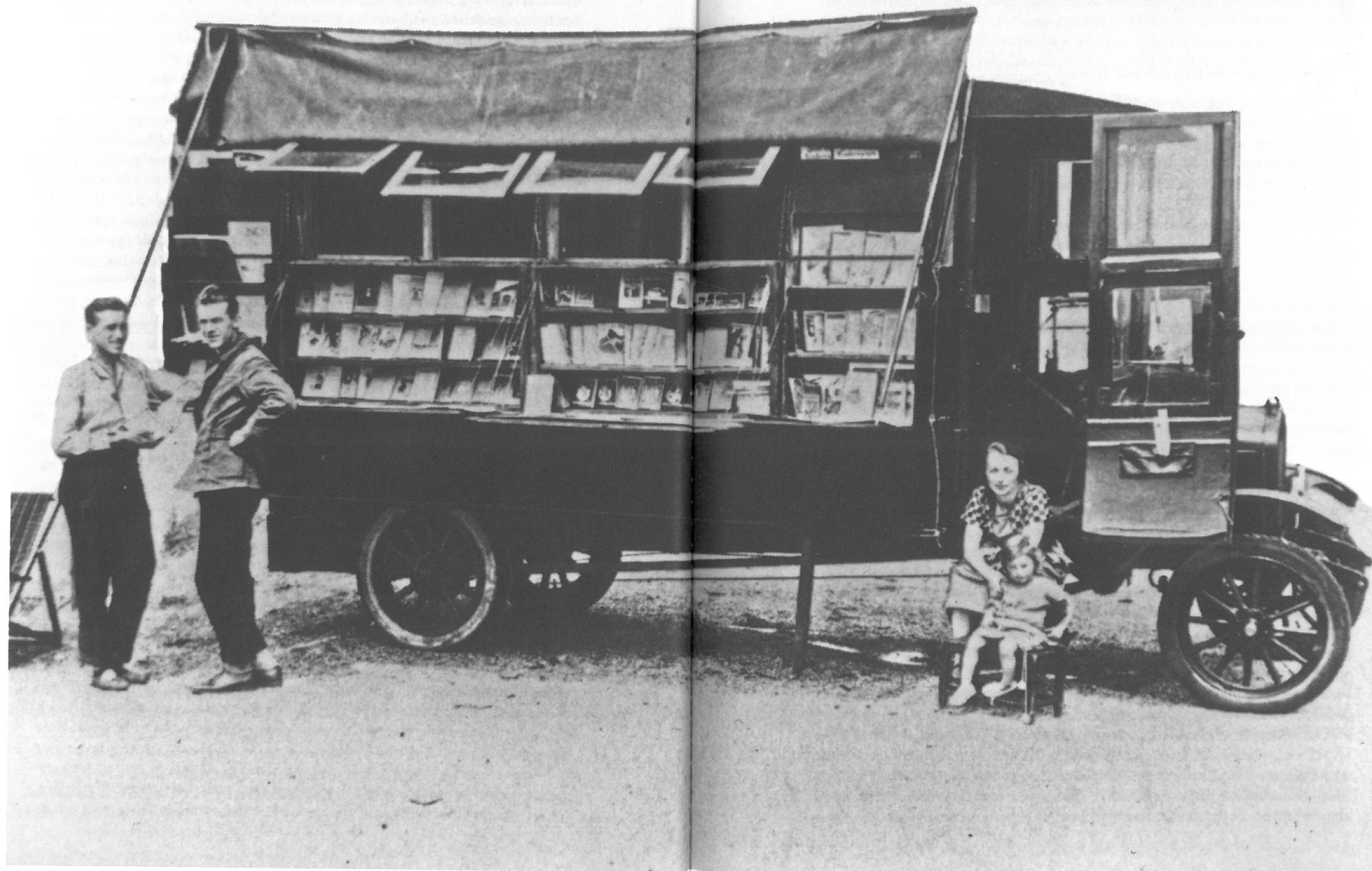
Een kleine opstandeling en een staatsgevaarlijk persoon

Jef Last was de zoon van oud-Indiëgangers. Zijn vader, een autoritair man, had in Nederland een aanstelling gekregen als hoofdinspecteur van de arbeid. Last kwam hierdoor al vroeg in aanraking met sociale misstanden. Het gezin verhuisde vaak, waardoor Last aanvankelijk weinig sociale contacten had. In zijn pubertijd werd Last echter gegrepen door de padvinderij. Het gemeenschapsideaal van 'kameraadschap' en 'makkerschap' te midden van een 'jongensgemeenschap zonder standenonderscheid' trok hem sterk aan. Tijdens een padvinderskamp in Engeland – Last was toen zestien – kwam hij in contact met het socialisme. Hij keerde als 'een kleine opstandeling' terug en 'las alle revolutionaire literatuur die er te vinden was'.⁴

Na zijn middelbare school begon hij een avontuurlijk leven. Zijn sympathie ging boven alles uit naar de onderdrukten, de arbeiders en gekoloniseerde volkeren, waarvan hij een geromantiseerd beeld had. Zijn grote streven was om een van hen te worden. Alvorens hij sinologie ging studeren, werkte Last in de Limburgse mijnen. Hij maakte zijn studie niet af en besloot matroos te worden. Hij settelde zich een tijdje in Amerika en werd bij zijn terugkeer bedrijfsleider bij ENKA, een kunstzijdefabriek in Ede. Van daaruit solliciteerde hij in 1925 naar een aanstelling bij de net opgerichte filmdienst van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Als leider van die filmdienst verwierf Last grote roem onder de sociaaldemocratische arbeiders. Met een zelfgebouwde bestelbus reed hij stad en land af om socialistische films te vertonen, waarbij hijzelf optrad als 'explicateur' van de geluidloze films. De filmdienst trok volle zalen en het nieuws van Lasts avonturen vulde regelmatig de voorpagina van het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk*. Conflicten van persoonlijke en principiële aard leidden echter in de zomer van 1928 tot het ontslag van Last.⁵ Last was namelijk lid geworden van de oppositionele Socialist-groep, een kleine maar activistische oppositiegroep die pleitte voor een meer principieel socialistische SDAP, waarvan ook prominente SDAP'ers lid waren zoals medeoprichter van de partij Franc van der Goes. Het was in die periode dat Last in contact kwam met Henk Sneevliet.

Henk Sneevliet (1888-1942) was een revolutionair van internationale allure.⁶ Rond de eeuwwisseling trad hij toe tot de SDAP, waarna hij een bliksemcarrière maakte. Hij zette een partijafdeling op in Zwolle en veroverde een zetel in de gemeenteraad. Ook in de vakbond was hij succesvol. In 1909 werd hij hoofdbestuurder van de Nederlandse Vereeniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel, twee jaar later voorzitter. Een politiek conflict maakte zijn positie in Nederland echter onhoudbaar. Tijdens een grote havenstaking in 1911 pleitte Sneevliet voor het ondersteunen van alle stakers, terwijl de leiding van de sociaaldemocratische beweging slechts de werkers die ze zelf organiseerde, wilde steunen. Het conflict leidde tot zijn ontslag en uittreding uit de sociaaldemocratische partij. Omdat zijn carrière in Nederland was vastgelopen, vertrok hij in 1913 naar Nederlands-Indië. Ook daar was hij politiek actief. Op Java lukte het hem om 'bijna uit het niets en dwars tegen de ethno-culturele barrières van een koloniale maatschappij in' een radicaalsocialistische massabeweging op te zetten.⁷ In 1917 werd hij als staatsgevaarlijk persoon uitgewezen. Vervolgens was hij een tijdlang actief in China, waar hij op aanwijzen van Lenin naartoe was gestuurd om de oprichting van de communistische partij te begeleiden.

In 1924 keerde Sneevliet terug naar Nederland, waar hij zich vol overgave stortte op de partijstrijd binnen de CPH. Die strijd ging vooral over de vakbondspolitiek van de communistische partij, maar ook de opkomst van Stalin in de Sovjet-Unie speelde een rol. In 1927 stapte Sneevliet met een handvol medestanders op om een nieuwe partij op te richten, de RSP. Dat was een kleine partij, in 1930 telde ze ongeveer vierhonderd leden.⁸ Maar in enkele plaatsen zoals Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Zaandam en Deventer had ze sterke afdelingen. Omdat de basis van de

Met 'de Roode Auto' doorkruiste Jef Last (links) het hele land om films te vertonen, 1925. (IISG, Amsterdam)

partij smal was, was Sneevliet continu op zoek naar nieuwe leden en mensen die de partij konden vertegenwoordigen. In 1928 liet hij zijn oog vallen op een groep oppositionele SDAP'ers. Was het niet mogelijk die groep los te weken van de sociaaldemocratie?

De beste vriend die men zich kon denken

Tot de Socialist-groep waarvan Last lid was, behoorden een aantal prominente intellectuelen. Naast Franc van der Goes waren bijvoorbeeld ook de propagandist Piet Schmidt en Roel Stenhuis, de voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, lid. Last keerde zich vooral tegen het gematigde koloniale standpunt van de SDAP, zozeer zelfs dat hij zich demonstratief aansloot bij de Liga tegen Imperialisme en Koloniale Overheersing, een communistische mantelorganisatie.⁹ Via die Liga kwam Last voor het eerst in contact met Sneevliet. Dit contact leidde al snel tot samenwerking. Zo publiceerde Last in 1928 een tekst voor spreekkoren in *Klassenstrijd*, een maandblad dat Sneevliet redigeerde. Hierna volgden er meerdere gedichten en artikels en kwam er ook een correspondentie op gang.¹⁰ Het persoonlijke contact werd inniger.

Sneevliet kon Last goed gebruiken voor zijn nieuwe partij. Last was een populair figuur onder socialistische arbeiders, als propagandist voor de RSP kon hij veel nieuwe leden werven. Sneevliet hoopte via Last ook meer oppositionele SDAP'ers voor zijn partij te kunnen winnen. Dat was geen gemakkelijke opgave want – zo vertrouwde hij zijn geestverwante Henriette Roland Holst toe – ‘zoodra een links staand element uit de S.D.A.P. regelmatig contact (*met ons*) gaat krijgen, trekken zijn geestverwanten zich terug’.¹¹ Daarom werd gepoogd om het politiek-literaire maandblad *De Nieuwe Weg*, de opvolger van *Klassenstrijd*, in te zetten als bindmiddel. Wanneer de linkse SDAP'ers vaste medewerkers waren geworden van dat tijdschrift, was het lidmaatschap van de RSP niet ver weg meer. Sneevliet stelde daarom voor om Last op te nemen in de redactie: ‘Wij zouden daarmee een jonger element aan onze redactie toevoegen, die waarschijnlijk aan den linkervleugel der S.D.A.P. althans eenige contacten zal hebben’.¹²

Ondertussen kwam Sneevliet dagen na elkaar bij Last over de vloer om hem over te halen zich bij de RSP aan te sluiten. Later herinnerde Last zich: ‘Zoals mijn moeder vroeger vaak urenlang op de rand van mijn bed gezeten (*had*), sprookjes vertellend over de trouwe, vriendelijke, goedaardige Indische bedienden [...] (*zo*) zat Sneevliet nu urenlang bij ons aan tafel en vertelde heldensagen over Semaoen, Darsono, Tan Malakka, over Douwes Dekker, Brandsteder¹³ en de opstandige matrozen, – over al de helden van het ontwakende Oosten’.¹⁴ Sneevliets aanpak miste zijn uitwerking niet. In december 1929 schreef Last hem: ‘Direkt na het koloniale congres kun je op mij rekenen. Dan sta ik *volledig* achter je’.¹⁵ Op dat congres probeerde Last een scheuring in de SDAP te forceren en zijn medestanders mee te nemen naar de RSP. Die poging mislukte jammerlijk. Lasts medestanders besloten in de SDAP actief te blijven. Zijn houding op het congres leidde zelfs tot ruzie met de radicale SDAP'ers.

Vervolgens probeerde Last zijn roeyment uit de partij te forceren. Dat zou hem aanzien binnen de RSP verschaffen en misschien alsnog zijn mede-SDAP'ers overtuigen. Een dag na het congres sprak hij daarom een vergadering van Indonesische studenten toe, terwijl de SDAP-leiding hem had verzocht hiervan af te zien. Toen hij dit aan de zaal vertelde, brak er stormachtig applaus uit. ‘Dat zal mijn roeyment uit de SDAP betekenen’, riep Last uit. Maar de partij reageerde niet en uiteindelijk zegde Last zijn lidmaatschap zelf op.¹⁶

In zijn memoires suggereerde Last dat Sneevliets charme hem eenvoudigweg had overtuigd om lid te worden van de RSP. Hij beschreef hun band als een hechte vertrouwensrelatie en noemde hem ‘de beste vriend die men zich kon denken’.¹⁷ Uit het bovenstaande blijkt dat Last heel berekenend handelde. Ook later werd dit nog duidelijk. Waarschijnlijk zag Last mogelijkheden om van de kleine RSP een succesvolle partij te maken. Toen hij lid werd van de RSP had die nog geen vijfhonderd leden, de kwaliteit van de partijkrant liet te wensen over en de organisatie was zwak.¹⁸ Om van de RSP een sterke partij te maken, moest er veel veranderen. Last dacht dat dat kon en in dit proces zag hij een belangrijke rol weggelegd voor zichzelf. Dat hij een speciale band had met Sneevliet, maakte het aannemelijk dat hij een prominente rol kon gaan spelen in de RSP. Tijdens Sneevliets bezoeken moet dit onderwerp zeker ter sprake gekomen zijn.

Een bijna vuurpijlachtige carrière

De relatie tussen Sneevliet en Last was aanvankelijk zeer hartelijk. In zijn brieven sprak Last Sneevliet aan als ‘waarde kameraad’.¹⁹ Later schreef Last dat Sneevliet hem aanstelde als zijn privésecretaris en dat ‘dat eerste jaar bij hem een revolutionaire universiteit is geweest’.²⁰ De vergelijking die Last eerder al trok tussen Sneevliet en zijn moeder en de woorden universiteit en privésecretaris, wijzen op een sterke rolverdeling binnen hun relatie. Sneevliet nam de rol van mentor op zich, terwijl Last zich opwierp als leerling. Een uitspraak van Henriette Roland Holst, een goede vriendin van Sneevliet, biedt een andere aanwijzing hiervoor.²¹ Over de relatie tussen Sneevliet en Last zei zij eens: ‘Sneevliet kan voor zijn partij slechts willige werktuigen gebruiken en tot dat soort hoort Jef Last helemaal niet’.²² Aanvankelijk schikte Last zich echter in zijn rol en hij maakte een ‘bijna vuurpijlachtige carrière’.²³ Sneevliet zorgde ervoor dat Last een aanstelling kreeg bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), een revolutionair-socialistische vakbond, zodat hij zich fulltime aan de beweging kon wijden.²⁴

Dat deed hij dan ook, in de eerste plaats door bijdragen te leveren aan verschillende revolutionair-socialistische tijdschriften zoals het weekblad van het NAS, *De Arbeid*, en het maandblad ervan, *De Nieuwe Weg*. Ook voor *De Baanbreker*, het weekblad van de RSP, schreef hij veel. Daarnaast was hij ‘bijna voortdurend met de fiets op weg om spreekbeurten te houden’.²⁵ Last stopte zeer veel energie in het opzetten van de Vereniging voor Volksontwikkeling (VVVO). Hiervoor organiseerde hij lezingen, exposities en vooral filmavonden. Last had aan zijn tijd bij de

Henk Sneevliet, 1933. (IISG, Amsterdam)

filmdienst een passie voor films overgehouden. De VVVO was erg succesvol, binnen een maand telde ze al meer dan tweeduizend leden. Daarmee had ze de Vereniging Voor Volkscultuur, de communistische ontwikkelingsorganisatie, voorbijgestreefd. De VVVO trok veel leden van buiten de revolutionair-socialistische beweging en diende als rekruteringsgebied voor de RSP.²⁶

De arbeider denkt simplistisch: voor of tegen

Al trokken Last en Sneevliet zeer hecht met elkaar op en werkten ze nauw samen, toch hadden ze ook meningsverschillen. In de eerste plaats gingen die over de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Vanaf 1927 was Stalin begonnen met een grootse campagne om de Sovjet-Unie te moderniseren. Hij zette vijfjarenplannen uit voor de ontwikkeling van de industrie en hij collectiviseerde de landbouw. Die projecten gingen gepaard met massaterreur tegen de bevolking en harde repressie. Het sluitstuk van Stalins campagne waren de 'zuiveringen', waarbij miljoenen mensen beschuldigd werden van verraad en sabotage, vermoord werden of veroordeeld tot dwangarbeid. Onder de slachtoffers van de zuiveringen bevonden zich enkele van Lenins naaste medewerkers, zoals Trotski en Boecharin. Sneevliet en zijn medestanders hadden grote kritiek op Stalin. Last daarentegen vond de collectivisering en industrialisatie in wezen grootse projecten.

De RSP geloofde dat de Russische Revolutie de eerste geslaagde socialistische revolutie was. De jaren onder Lenin en Trotski waren volgens de partij de 'gouden jaren' geweest. In Stalin daarentegen zag ze een dictator die Lenins oorspronkelijke medestanders liet vermoorden en de westerse communistische partijen van de arbeidersmassa's wegdreef. Maar hoewel Stalin een tiran was, had hij de basis van het socialisme – de staatsgeleide economie – niet aangetast. De Sovjet-Unie kon zich dus nog herstellen van Stalins wanbeheer. Daarom volgde de RSP een lijn van 'loyale oppositie', ze steunde de Sovjet-Unie, maar bestreed Stalin.

In principe onderschreef Last die houding, maar hij kon zich slecht vinden in de manier waarop Sneevliet de standpunten uitdroeg. Dit bleek duidelijk in maart 1930. Toen de paus een internationale demonstratie tegen godsdienstvervolgung in de Sovjet-Unie organiseerde, moest ook de RSP haar houding tegenover de Sovjet-Unie opnieuw toelichten. Last geloofde dat de demonstratie het begin was van een oorlogscampagne en vond dat de RSP zich nu onvoorwaardelijk achter de Sovjet-Unie moest scharen. Hij schreef Sneevliet: 'Tegen een dergelijke huichelachtige campagne past dunkt mij niets dan het felst mogelijke protest.'²⁷ In de partijkrant bagatelliseerde Sneevliet die 'oorlogsdreiging' echter en hij uitte opnieuw felle kritiek op Stalin.²⁸ Daarop werd Last boos. 'Ik betreur het sterk dat ons protest (*tegen de demonstratie*) volkomen krachteloos gemaakt wordt doordat wij het tegelijk gebruiken als een aanval op Stalin. Daarvoor toch hebben wij het heele jaar ieder ander nummer van de Baanbreker tot onze beschikking.'²⁹ Volgens Last kwam het hele sovjetproject door Sneevliets uitspraken ter discussie te staan. Dat was voor hem onacceptabel. 'Ik begrijp het plezier niet dat wij er in hebben op dit oogenblik, nu de heele burgerlijke en socialistische pers, niet Stalin, maar de Sowjet aanvalt, ook onze duit in het zakje te doen. [...] Publicaties als deze [...] kan ik niet anders zien dan als een aanval op de Russische revolutie zelfe.'³⁰

Lasts kritiek had nog twee andere dimensies. Hij vond de houding van de RSP tegenover de Sovjet-Unie halfslachtig. Volgens Last moest de RSP een eenduidig standpunt innemen, voor of tegen. Als ze dit niet zou doen, zou de RSP nooit een arbeidersaanhang verwerven: 'De arbeider denkt simplistisch [...] (*hij wil*) een duidelijk advies: voor of tegen. En wanneer hij een keer vóór hoort wenscht hij zijn heele sympathie in te kunnen zetten.'³¹ De negatieve houding tegenover de Sovjet-Unie ergerde Last des te meer omdat de RSP geen enkel inspirerend alternatief bood voor de gang van zaken in de Sovjet-Unie. De partij kwam niet verder dan kritiek op Stalin: 'Massapsychologisch acht ik deze tactiek funest. Door defaitisme en negatieve kritiek is geen beweging ooit groot geworden en haat alleen kweekt geen bezielde strijders.'³² Hoe sterk Last onder de indruk was van de collectivisatie blijkt wel uit zijn uitroep dat 'de bewondering voor dit 5 jaren plan, voor dat gigantische landbouw experiment, de lust om ook zoo iets, en dan beter te doen, ... meer waard (*is*) als bezielende revolutionaire kracht dan het wekken van scepticisme en twijfel aan de mogelijkheid van eenig socialistisch resultaat.'³³

Lasts brieven waren niet mis te verstaan. Hij uitte scherpe kritiek op Sneevliet. Het is opvallend dat Last een van zijn brieven afsloot met de volgende passage: 'Ik

heb genoeg ervaring opgedaan om te weten dat ik met dit schrijven veel riskeer. Maar daar ik toch overtuigd ben dat je alleen iets hebt aan iemand die eerlijk zegt wat hij denkt hoop ik maar dat je het goed op zult nemen.³⁴ Last vreesde dus dat zijn kritiek alleen al tot een breuk zou kunnen leiden.

Het verschil tussen de belangrijke en de kleine feiten

Rond dezelfde tijd dat Last kritiek uitte op Sneevliets beoordeling van de Sovjet-Unie, ontstond er ook discussie over de redactie van de verschillende tijdschriften die de RSP uitgaf. Last wilde van *De Baanbreker*, het weekblad van de RSP, een populaire arbeiderskrant maken en van *De Nieuwe Weg* een progressief-literair blad. In beide pogingen werkte Sneevliet hem echter tegen.

De Nieuwe Weg was een politiek-literair maandblad. De titel verwees naar het streven om op beide gebieden een nieuw, vooruitstrevend geluid te laten horen. In de praktijk had men binnen de RSP echter weinig interesse voor literatuur. Het tijdschrift werd vooral gevuld met politieke artikels. Last, die schrijver was, kon dit maar moeilijk accepteren. 'Welk een teleurstelling was de Nieuwe Weg!', schreef hij toen zijn proza opnieuw niet geplaatst was. Hij brak een lans voor meer literatuur in het tijdschrift. Als de inhoud niet veranderd werd, zou het nooit een succesvol maandblad kunnen worden. 'Een dergelijk blad uitsluitend gevuld met politiek en politiek binnen de politiek interesseert uitsluitend een kleine groep politici', schreef Last. 'Wanneer de Nieuwe Weg uitsluitend politiek wordt en verzuimt ook op literair gebied een nieuwe weg te wijzen zal zij nooit populair worden en voor de groep van jongere intellectueelen b.v. geen aantrekkingskracht behouden.'³⁵

Ook over de inhoud van *De Baanbreker* zaten Sneevliet en Last niet op één lijn. Last schreef veel kort berichtjes waarin hij reageerde op actuele gebeurtenissen. Een voorbeeld hiervan was een stukje met de titel *Sociaal Democratische Levensstandaard*, waarin hij de SDAP-senator Jan Oudegeest op de korrel nam: 'Sprekende in de Eerste Kamer³⁶ zeide Oudegeest: "Het valt te betwijfelen of men in Den Haag van f20 per dag als Eerste Kamerlid behoorlijk kan rondkomen." Inderdaad, Oudegeest zou het voor zoo'n schijntje niet kunnen! Maar hoe denken de Haagsche werklozen hierover?'³⁷ Sneevliet plaatste die stukjes echter steeds minder vaak. Last schreef hem hierover: 'Ik meen [...] opgemerkt te hebben dat je ze vaak te onbelangrijk vindt.' Nu begreep Last wel dat de 'groote politiek' belangrijker was dan zijn korte berichtjes, 'maar de gewone arbeider ziet slecht het verschil tussen de belangrijke en de kleine feiten, ja, de laatste interesseeren hem vaak het meest. Mijn berichtjes zijn dan ook niet voor het kader maar om het orgaan geschikt te maken voor de massa.'³⁸ Last vond het belangrijk *De Baanbreker* voor een groter publiek aantrekkelijk te maken. Op die manier kon men nieuwe leden werven en de partij uitbouwen. Sneevliet richtte zich in Lasts ogen daarentegen vooral op de eigen kring.

Uit de brieven van Last blijkt dat de relatie tussen hem en Sneevliet in maart 1930 ernstig bekoelde. Last had belangrijke kritiek op zowel de politieke standpunten als het redactionele beleid van de partij. Daarbij voelde hij zich gefrustreerd in zijn

ambities een grotere arbeidersaanhang voor de partij te winnen. Sneevliet moet op zijn beurt teleurgesteld geweest zijn dat Last niet zo volgzzaam was als hij had gehoopt. Lasts opmerking daarover biedt daarvoor aanwijzingen.

Een systematische lastercampagne?

Hoe de relatie tussen maart 1930 en februari 1931 evolueerde, is niet bekend – uit die periode zijn geen brieven bewaard gebleven die hier iets over zeggen. Februari 1931 begon met een conflict tussen Sneevliet en Last. Op een bijeenkomst van de afdeling Amsterdam keerde Last zich tegen het programma voor de gemeenteraadsverkiezingen. Hij vond het 'een typisch staaltje van reformistische politiek'.³⁹ Waarom hij dat vond, is niet duidelijk, maar het lukte hem om de afdeling te overtuigen het programma te verwerpen. Sneevliet had het programma aangenomen willen zien en nam hem dat dus niet in dank af. Last verklaarde later dat Sneevliet 'van dit oogenblik af met zijn intriges en zeer systematische lastercampagne tegen mij begonnen is'.⁴⁰

Die stelling is niet geheel correct. Op het landelijk congres dat de partij in april hield – anderhalve maand na de discussie over het gemeenteprogramma –, werd Last voorgedragen als landelijk partijbestuurder en redacteur van *De Baanbreker*. Sneevliet had genoeg invloed in de partij om Lasts benoeming tot partijbestuurder tegen te houden, want de meeste congresgangers waren goede vrienden van hem, die hij al jaren kende. Dat Last tóch werd aangesteld als partijbestuurder betekent dat Sneevliet in de RSP nog plaats zag voor hem. Er was dus iets anders aan de hand. Dat het gemeenteprogramma werd afgewezen, moet Sneevliet geschokt hebben, niet alleen omdat Last zich tegen hem keerde, maar ook omdat bleek dat hij geen controle had over de afdeling in Amsterdam. Hij nam daarom maatregelen om Lasts invloed op de Amsterdamse afdeling te verminderen en de afdeling weer aan zichzelf te binden. Daarvoor trok Sneevliet Siemon Zwart sr. aan, een sigarenmaker die sinds 1929 lid was van de RSP.⁴¹ Net als Last maakte Zwart snel promotie binnen de partij. 'Binnen enkele maanden (*was hij*) tot partijsecretaris gebombardeerd', aldus Last.⁴² Sneevliets maatregel miste zijn uitwerking niet. In maart 1931 – dus na de discussie over het verkiezingsprogramma, maar vóór het partijcongres – werd Last niet herkozen tot afdelingsbestuurder van de afdeling in Amsterdam. Hij kreeg ook geen verkiesbare plaats aangeboden voor de gemeenteraadsverkiezingen, die ging naar Zwart.

In mei kwamen Lasts frustraties tot een hoogtepunt, toen Zwart hem tijdens een vergadering van het partijbestuur beschuldigde van 'optreden tegen de partij zonder dat dit protest ondervond van de overige bestuurders of van den, daar aanwezige, voorzitter der partij'.⁴³ Voor Last was het duidelijk, Sneevliet had hem laten vallen, en hij trok zich terug uit het partijbestuur en de redactie van *De Baanbreker*.⁴⁴ Op het bericht dat Last zich terugtrok als bestuurslid en redacteur werd er een lijmpoging georganiseerd. Last werd uitgenodigd om op een bestuursvergadering zijn grieven te komen bespreken. Toen hij verhinderd bleek, werd besloten dat

Sneevliet was de onbetwiste leider van de revolutionair-socialistische beweging, onder meer door zijn charisma. Hier houdt hij een toespraak, eind jaren 1930. (IISG, Amsterdam)

Sneevliet en twee andere partijbestuurders zouden proberen Last over te halen om zijn beslissing opnieuw te overdenken. Die poging had succes en Last kwam op zijn beslissing terug.⁴⁵

Sneevliet was er duidelijk niet op uit om volledig met Last te breken, daarvoor was Last als propagandist voor de partij te waardevol. Het lijkt er eerder op dat Sneevliet wilde dat Last een minder prominente positie ging innemen in de partij. Door de verschillende hele en halve conflicten – over de Sovjet-Unie, over het redactionele beleid en over het gemeenteprogramma – kon Sneevliet Last niet langer zien als zijn vertrouweling. Aanvankelijk leek dat plan te werken, maar op een overwinning-bijeenkomst in juli – de RSP had in Amsterdam één zetel veroverd – raakten Last en Sneevliet dan toch slaags. Toen Last namelijk stelde ‘dat er van een overwinning geen sprake was en dat de partij er niet in was geslaagd het vertrouwen der arbeiders te winnen’, reageerde Sneevliet met een ‘serie van verdachtmakingen, insinuaties en laster’. Die brachten Last zo buiten zinnen dat hij zich genoodzaakt zag ‘er met het slaande argument van mijn stoel een einde aan te maken’.⁴⁶ ‘Sneevliet maakte mij voor de vergadering uit voor een saboteur, een witte mier die zich binnengewurmd had om de revolutie te ondermijnen. Ik greep een stoel en wilde die naar zijn kop slingeren. Krijgende vrouwen hielden me tegen en een paar arbeiders van zijn knokploeg wierpen me de zaal uit.’⁴⁷

De breuk

De mislukte vechtpartij leidde tot Lasts schorsing en ontslag als partijbestuurder. Het partijbestuur bleek geheel op Sneevliets hand te zijn, voor Lasts grieven had het weinig begrip. Last bleef nog een tijdje lid van de RSP en probeerde, net als destijds in de SDAP, een oppositiegroep te organiseren.⁴⁸ In zijn brieven uitte hij felle kritiek op het partijbestuur en Sneevliet. Opnieuw hekelde hij dat de RSP in haar publicaties niet verder kwam dan kritiek op de CPH en de Sovjet-Unie. Aan het partijbestuur schreef hij: ‘We hebben ons [...] af te vragen of het voldoende en juist is de CPH voortdurend met artikelen te bestrijden, welke de helft van de Baanbreker vullen en dus de indruk wekken alsof deze partij belangrijker is dan alle andere partijen samen en alsof onze RSP slechts bestaat om kommunistische flaters te corrigeren.’⁴⁹ Hij nam Sneevliet kwalijk dat die geen kritiek duldde en hij sprak over ‘systematische vernieling van [...] karakter en weerstand’ van diegenen die hem in de weg stonden. Sneevliets leiderschap noemde hij zelfs stalinistisch: ‘Je hebt me geleerd dat de vernietiging van bruikbare revolutionaire krachten een der hoofdzonden is van het stalinisme. Het komt mij tegenwoordig voor dat het stalinisme, ook wat betreft de vernietiging der democratie in de revolutionaire beweging, misschien niet alleen in Rusland is te vinden.’⁵⁰

De pogingen van Last om een oppositiegroep te organiseren hadden weinig succes. In de Amsterdamse afdeling had hij weinig medestanders en ook de andere partijleiders steunden vooral Sneevliet. In de Vereniging voor Volksontwikkeling (VVVO) en de Revolutionaire Jeugdbond (RJB) was Last redelijk populair, maar de

Het oprichtingscongres van de RSAP, de opvolger van de RSP, in 1935 in Rotterdam. De revolutionair-socialistische beweging was vóór Lenin, maar tegen Stalin. Over de implicaties van die politiek ontstond een diepgaand conflict tussen Sneevliet (midden op de foto) en Last. (IISG, Amsterdam)

leiding van de VVVO was in handen van Sneevliet-aanhangers. Het lukte Sneevliet om Last zonder al te veel moeite uit die organisatie te werken. Alleen in de RJB, waarvan Last voorzitter was, kwam het tot een breuk. Een aanzienlijke groep Amsterdamse jongeren stapte uit de RJB nadat Last uit de organisatie was gezet.

Dat Last oppositie probeerde te organiseren, had dezelfde reden als bij zijn uittrede uit de SDAP. Hij had contacten gelegd met leden van een andere partij, de CPH deze keer. Begin november vertrok Last voor een korte reis naar de Sovjet-Unie, waar hij een reportage schreef voor het burgerlijk tijdschrift *Het Leven*.⁵¹ Bij zijn thuiskomst – Last was inmiddels geroyeerd – deed hij in het communistische dagblad *De Tribune* verslag van zijn breuk met de RSP. In drie artikelen schetste hij een gifzwart beeld van de gang van zaken binnen de partij. Hij sloot af met de woorden: ‘Ik heb de onjuistheid en de leugenachtigheid ingezien van vele beschuldigingen die door Sneevliet tegen de Derde Internationale ingebracht worden. [...] Ik ben bovendien erg onder den indruk van veel wat ik in Moskou gezien heb.’⁵² Niet veel later schreef Last zich in als lid van de CPH. Daarmee was zijn breuk met de RSP compleet.

Een politieke salto mortale

Jan Willem Stutje noemde Lasts overstap naar de communistische partij een 'politieke salto mortale'. Het is haast onbegrijpelijk dat iemand op de hoogte is van de wreedheden van het stalinisme en zich toch aansluit bij de CPH. Het was ook atypisch. In de jaren 1930 gebeurde het veelvuldig dat linkse activisten, gedisillustreerd over de gang van zaken in Rusland, de CPH de rug toekeerden en overstapten naar andere partijen zoals de RSP. Het tegenovergestelde, van de RSP naar de CPH, gebeurde zelden. Voor Last was die overgang echter helemaal niet zo vreemd. Hij was altijd al enthousiast geweest over de Sovjet-Unie. Dat was al gebleken ten tijde van de internationale demonstratie tegen godsdienstvervolging in maart 1930. Het was zelfs onderwerp van gesprek geweest vóór Last lid werd van de partij.

Maar als Last zo enthousiast was over de Sovjet-Unie, waarom werd hij dan niet direct lid van de CPH? In *De Tribune* schreef hij dat hij bij zijn toetreden tot de RSP geloofde in de noodzaak van een communistische oppositiebeweging en dat hij ernaar streefde de twee organisaties tot elkaar te brengen.⁵³ Hij verklaarde niet waarom die oppositiebeweging nodig was en niets in zijn handelen wijst erop dat Last daadwerkelijk gestreefd heeft naar een toenadering tussen de twee partijen. Het is waarschijnlijker dat Last mogelijkheden zag voor zichzelf in de RSP. Sneevliet, haar leider, had hem persoonlijk aangeworven en hem belangrijke functies in het vooruitzicht gesteld. Binnen de RSP maakte hij dan ook een bliksemcarrière, hij werd afdelingsbestuurder, redacteur van verschillende tijdschriften, voorzitter van de RJB en van de VVVO.

Last en Sneevliet hadden beiden bepaalde verwachtingen van hun samenwerking. Sneevliet hoopte op een betrouwbare en volgzame medewerker, terwijl Last de RSP van haar sektarische karakter af wou helpen. Daarom pleitte hij voor een duidelijk standpunt over de Sovjet-Unie en een ander redactioneel beleid. Dat Last Sneevliet hier niet in meekreeg, frustreerde hem en dat leidde tot spanningen. Daar kwam dan nog eens bovenop dat Lasts schrijverschap binnen de partij niet al te zeer werd gewaardeerd. Sneevliet was op zijn beurt onaangenaam verrast toen bleek dat Last in het geheel niet zo volgzzaam was als hij had gedacht. Die valse verwachtingen legden een tijdbom onder hun relatie. Toen het tot een breuk kwam, was het voor Last dus geen grote stap om lid te worden van de CPH.

Ondanks dit alles was de vriendschap tussen Sneevliet en Last aanvankelijk erg intens en oprecht. De uiteindelijke breuk moet dan ook erg emotioneel zijn geweest voor beiden, zoals blijkt uit de laatste brief van Last. Veertig jaar na dato schetste Last in zijn memoires een veel sympathieker beeld van de man die hij in *De Tribune* verketterd had. Hij herinnerde zich hoe hij onder de indruk was van Sneevliets verschijning: 'Met hem kwamen de taifoens van de Pacific binnen, de zandstormen over de Gobi, de regenbrengende passat, de uitbarstingen der Indonesische vulkanen. [...] (Hij) had Trotzki gekend, Lenin, en Stalin. [...] Hij was een vriend van Henriette Roland Holst, van Gorter, van Rosa Luxemburg. [...] Het "arbeiders aller landen verenigt U!" was bij hem vlees en bloed geworden.'⁵⁴

Uitleiding

Na 1931 sloegen Sneevliet en Last definitief verschillende wegen in. Henk Sneevliet bleef leider van de Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) en het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en werd in 1933 zelfs verkozen tot Kamerlid. Op het NAS-congres van januari 1932 moest hij wel verantwoording afleggen voor de 'affaire-Last', die ook het NAS slechte publiciteit had opgeleverd. Op het congres stemde hij in met een maatregel die 'voorkomt dat ik in mijn honger naar nieuwe krachten mistast'.⁵⁵ Sneevliet bleef zijn idealen trouw en na de inval van nazi-Duitsland gingen hij en zijn medestrijders direct ondergronds. Hij heeft dit met de dood moeten bekopen.

Voor Jef Last begon met zijn toetreden tot de Communistische Partij Holland (CPH) een zeer moeilijke periode. De stalinistische partijcultuur ervoer hij al gauw als verstikkend, zeker omdat hij zijn homoseksualiteit begon te ontdekken. Dat was binnen de partij volledig onbespreekbaar. Zijn contact met de bekende Franse schrijver André Gide hielp hem zijn gevoelens beter te begrijpen en samen bezochten ze de Sovjet-Unie, waar ze tot hun schok zagen hoe de staat homofobe gevoelens onder de bevolking accepteerde en zelfs legitimeerde. Na hun terugkomst stak Gide zijn kritiek op de Sovjet-Unie niet onder stoelen of banken, maar Last bleef de beweging trouw. Ondanks al haar fouten zag hij de Sovjet-Unie als laatste verdedigingsbastion tegen het oprukkende fascisme. In een vlucht naar voren reisde hij naar Spanje om daar de republikeinen te helpen in hun strijd tegen Franco. Hij onderscheidde zich door zijn dapperheid. Maar toen hij zag hoe de stalinisten de Spaanse revolutie de nek omdraaiden, brak hij met het communisme – met gevaar voor eigen leven.

Ook tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bleef Last een toegewijd socialist. Hij nam deel aan het verzet en werkte mee aan de vrijzinnig linkse tijdschriften *De Vonk* (1941-1945) en *De Vlam* (1945-1952). In de jaren 1960 verbond hij zich nog aan de anarchistische Provobeweging. De klappen van de jaren 1930 bleven hem echter achtervolgen en hij was van tijd tot tijd zeer depressief. In 1968 begon Last zijn memoires te schrijven. Dat project heeft hij niet meer kunnen voltooien. Hij overleed in 1972.

Met dank aan Marcel van der Linden en aan het IISG voor de illustraties.

We vermelden graag dat de auteur van dit artikel samen met Ron Blom onlangs een boek publiceerde over de revolutionair-socialistische beweging in Nederland. Daarin speelt ook Henk Sneevliet een rol.

Bart VAN DER STEEN & Ron BLOM (red.),
Wij gingen onze eigen weg.
Herinneringen van revolutionaire socialist
in Nederland van 1930 tot 1950

Delft: Eburon, 2011, p. 170.

Meer info en bestelinformatie vind je op:
<http://www.eburon.nl>

- 1 Voor de geschiedenis van het trotskisme in Nederland en België, zie: Bart VAN DER STEEN, *De trotskistische beweging in Nederland. Geschiedenis van de eerste generatie*. In: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, Amsterdam: Aksant, 2008, p. 46-76 en Nadya DE BEULE, *Het Belgisch trotskisme. De geschiedenis van een groep oppositionele communisten (1925-1940)*, Gent: Masereelfonds/Jan Dhondt Stichting, 1980.
- 2 Jef LAST, *Partij remise*, Amsterdam: Contact, 1933, p. 22; *De Tribune*, 25/11/1931.
- 3 Jan Willem STUTJE, Tussen hoop en angst. De communistische jaren van Jef Last. In: *De Maatstaf*, 42(1994) 10, p. 58-71, 60.
- 4 Voor biografische en bibliografische gegevens, zie: Rudi WESTER, Last, Josephus Carel Franciscus. In: *Biografisch woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland deel 8*, Amsterdam: IISG, 2001, p. 141-146. Online terug te vinden op <http://www.iisg.nl/bwsa>, laatst geraadpleegd op 17/02/2011.
- 5 Gijs MOM, Tegen de prikkeling: ontwikkeling. Jef Last en het ontstaan van de Nederlandse arbeidersfilm. In: *Skrien*, (1977) 64, p. 5-13; Bart VAN DER STEEN, Met de Roode Auto op reis. Inleiding bij een fragment uit de memoires van Jef Last. In: *Onvoltooid Verleden*, (2007) 23, p. 7-27 (online terug te vinden op <http://onvoltooidverleden.nl/index.php?id=20>, laatst geraadpleegd op 17/02/2011).
- 6 Voor biografische en bibliografische gegevens, zie: Fritjof TICHELMAN, Sneevliet, Hendricus Josephus Franciscus Marie. In: *Biografisch woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland deel 1*, Amsterdam: IISG, 1986, p. 111-119.
- 7 Fritjof TICHELMAN, *Henk Sneevliet 1888-1942. Een politieke biografie*, Amsterdam: Van Gennep, 1974, p. 16.
- 8 Herman PIETERSON, Tussen NAS en Komintern. Ontwikkeling en aanhang van SP, RSP, OSP, RSAP 1918-1940. In: Menno EEKMAN & Herman PIETERSON, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1987, 109-205, 153.
- 9 Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je nooit meer?' *Briefwisseling Henriette Roland Holst-Henk Sneevliet*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1995, p. 196, noot 3.
- 10 Machteld KROONDER, *Jef Last, 1933-1938. Een schrijver in de communistische partij*, UvA, scriptie, 1990, p. 7-9; Projektgroep literatuursociologie, *Links Richten tussen partij en arbeidersstrijd*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 1975, p. 30; Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 474-477, 508-510, 514.
- 11 H. Sneevliet aan H. Roland Holst, 29/11/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 509-512.
- 12 H. Sneevliet aan H. Roland Holst, 29/11/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 509-512.
- 13 Last noemt hier een aantal personen met wie Sneevliet in Nederlands-Indië intensief samenwerkte. Semaoen, Darsono en Tan Malakka waren Indische nationalisten en revolutionairen. Jacob Brandsteder was een Nederlander. Eduard Douwes Dekker ten slotte schreef onder het pseudoniem Multatuli ('ik heb veel geleden') het boek *Max Havelaar*, een semiautobiografisch boek waarin hij het Nederlandse kolonialisme in Nederlands-Indië aan de kaak stelde.
- 14 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II, De Tijd der illusies*, p. 58.
- 15 J. Last aan H. Sneevliet, 09/12/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 514; Het Koloniale Congres van de SDAP vond op 11 januari 1930 plaats.
- 16 Projektgroep literatuursociologie, *Links Richten [...]*, p. 32.
- 17 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 18 Bart VAN DER STEEN, *Henk Sneevliet. Leider van de Revolutionair Socialistische Partij (1929-1934)*, Universiteit Leiden, doctoraal proefschrift, 2006.
- 19 J. Last aan H. Sneevliet, 21/02/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 20 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 62. Eigenlijk werd Last niet aangesteld als privésecretaris, maar als propagandist bij de vakcentrale Nationaal Arbeids-Secretariaat, waarvan Sneevliet voorzitter was.
- 21 Fritjof TICHELMAN, Henriette Roland Holst-Van der Schalk en Henk Sneevliet. Historische introductie. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 17-66.
- 22 Hans GOEDKOOP, Jef Last. Van de Spaanse burgeroorlog via het verzet naar het COC. In: Klaus MÜLLER & Judith SCHUYF (red.), *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homosexualiteit 1940-1945*, Amsterdam: Schorer, 2006, p. 151-171, 153.
- 23 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 24 Jacques ENGELS, *Zestig jaar socialistische beweging*, Amsterdam: Van Gennep, 1978, p. 77; J. Last aan H. Sneevliet, 03/02/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 25 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 26 Gijs MOM, Tegen de prikkeling [...], p. 10-11.
- 27 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 28 *De Baanbreker*, 08/03/1930.
- 29 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 30 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 31 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 32 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 33 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 34 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 35 J. Last aan H. Sneevliet, 20/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 36 De Eerste Kamer in Nederland is het best te vergelijken met de Belgische Senaat. De leden (senatoren) worden via getrapte verkiezingen verkozen. De Eerste Kamer heeft slechts het recht om wetten goed of af te keuren die de Tweede Kamer (rechtstreeks verkozen) heeft aangenomen.
- 37 J. Last aan H. Sneevliet, 07/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 38 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 39 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 40 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 41 Igor CORNELISSEN, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland*, Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2003, p. 13.
- 42 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 43 J. Last aan PB der RSP, 02/05/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 44 J. Last aan PB der RSP, 30/04/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 45 PB aan J. Last, 04/05/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last; Notulen 08/05/1931, 01/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 4.
- 46 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 47 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 65.
- 48 Notulen 11/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 4; W. van Campen aan PB der RSP, 26/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 27, Amsterdam.
- 49 J. Last aan PB der RSP, 09/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 50 J. Last aan H. Sneevliet, ongedateerd, waarschijnlijk eind juli 1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 51 Rudi WESTER, Last [...].
- 52 *De Tribune*, 25/11/1931; Met de Derde Internationale bedoelde Last de stalinistische beweging.
- 53 *De Tribune*, 25/11/1931.
- 54 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 54.
- 55 *De Arbeid*, 10/01/1932.